

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond

Triin Sepp

Saunaga seotud uskumusolendite kujutamine eri folkloorižanrides

Bakalaureusetöö

Juhendaja: dotsent **Ergo-Hart Västriik**

Tartu 2016

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Uurimislugu.....	5
2. Sauna mõiste ning tähendusruum.....	7
2.1. Saunakultuuri ajaloost.....	7
2.2. Saunaga seostuvad käitumisnormid.....	8
2.3. Vihtadest ning rituaalsest vihtlemisest.....	10
2.4. Saun ja tähtpäevakombed.....	12
3. Usundilist teavet vahendavad folkloorižanrid.....	13
4. Arhiivimaterjali analüüs.....	18
4.1. Muistendid.....	18
4.2. Uskumusteated.....	22
4.3. Fiktsioonid ehk lastehirmutised.....	24
Kokkuvõte.....	27
Summary.....	29
Kasutatud kirjandus.....	30
Käsitajaliste kogude lühendid.....	32
Muud töös kasutatavad lühendid.....	32
Litsents.....	33

Sissejuhatus

Lähem huvi saunakultuuriga seonduva vastu tekkis mul 2014. aasta suvel, kui käisin etnoloogiliste välitööde praktika raames Võrumaal loomapidamist uurimas. Välitööde käigus arutlesime ka 2010. ja 2011. aasta suvel aset leidnud praktika üle, mille raames uuriti suitsusauna ning sellega seostuvaid traditsioone samas piirkonnas. Kuna meil avanes välipraktikat sooritades mitmel korral võimalus ka ise saunas käia, siis jätkus varasematel saunateemalistel välitööde üle reflekteerimine edasi ka laval olles. Viimase, ent mitte vähem olulise mõjutajana minu saunakultuuri-teemalise huvi ärgitamisel õnnestus mul toona elus esmakordselt käia ehtsas suitsusaunas, mis jättis kustumatu mulje (ning paariks päevaks ka tuhmumatu suitsutuse lõhna külge!).

Saunaga seotud ainevaldkond ning huvi selle vastu meenus mulle ka siis, kui oli vaja hakata valima teemat bakalaureusetöö kirjutamiseks. Teadsin, et 2010.-2011. aastal kogutud materjalid olid peamiselt etnoloogilist laadi, kuid mõneti oli välitöödel puudutatud ka saunaga seonduvat folkloori. Lähemal uurimisel selgus, et eesti rahvakultuuri alastes uurimustes on seni rohkem kirjutatud saunateemalisi uurimusi etnoloogilisest vaatenurgast lähtuvalt ning folkloori pool on jäänud tagaplaanile. Eeldades, et saunafolklooris on kindlasti veel valdkondi, mida läbi kirjutada, ning võttes arvesse minu õpingutel avaldunud huvi justnimelt rahvausu ning -juttude vastu, köitsid arhiivimaterjale läbi töötades mu tähelepanu justnimelt erinevad uskumusteed ja jutud, mis paigutasid sauna tegutsema kõiksuguseid uskumusolendeid, alustades saunavanast ning lõpetades kuradiga. Et sellised tekstid üleloomulike jõudude kohta olid erineva žanrilise kuuluvusega, siis sündis koostöös juhendajaga idee, et võiksin oma bakalaureusetöös vaadelda, kas ning millisel määral erinevate saunaga seotud olendite kirjeldused ning toimeprintsiibid žanriti erinevad.

Oma töö empiirilises osas toetun peamiselt Eesti Rahvaluule Arhiivi materjalidele. Töö koostamist alustades vaatasin süstemaatiliselt läbi temaatilised kartoteegid, alustades neist, kus kõige tõenäolisemalt võib saunaga seotud uskumusolendite kohta teavet vahendavaid üleskirjutusi leida (saun, majahaldjad, nõidus), ning jõudes lõpuks välja nende žanrite ja teemadeni, kus leidis mõni üksik vastavateemaline teade (loitsud, unenägude seletused, rahvameteoroloogia). Töös analüüsivad tekstid valisin sellised, kus oli mainitud just üleloomulikke olendeid, ning limiteerisin käsitletavad žanrid muistendi, uskumusteate ning fiktsiooniga (lastehirmutised). Seda ühest küljest bakalaureusetöö mahtu silmas pidades ning teisalt ka seetõttu, et ülejäänud žanrikategoriates olid uskumusolendid esindatud liiga sporaadiliselt ning neid esindav tekstivalim oleks liiga väikeseks ning vähese üldistusvõimega jäänud. Samuti jätsin välja sellised tekstid, kus kurat küll esines

saunas tegutseva olendina, kuid tegemist oli imemuinasjuttude (ATU 480A „Kurat saunas kosimas“) või muistendi ning imemuinasjutu hübriididega (Aa S31). Siinkohal nõustun Ülo Valguga, kes kirjutab, et: „Ehkki kurat esineb tegelasena ka muinasjuttudes, olen need kõrvale jätnud kui rahvausundi uurimiseks ebausaldusväärse allika” ning lisab, et kuradi kohta on käibel ka selline rahvapärimus, mis ei ole usundilise sisuga. (Valk 1998, 15) Tüübi ATU 480A valdavalt ühetaoliste, kuid üleskirjutuse hulgal arvukate tekstidega on juba tegelenud muinasjuttude uurijad (vt. Järv jt. 2009, 578), mis õigustab nende praegusest uurimisest kõrvalejätmist.

Oma töös otsin vastust muuhulgas järgmistele küsimustele:

- 1) Missuguseid saunaga seotud usundilise taustaga norme, tavasid ja kombeid tuntakse eesti rahvapärimuses?
- 2) Missugused on peamised folkloorižanrid, mis sauna rahvausundilise tähenduse kohta teavet vahendavad?
- 3) Missuguseid üleloomulikke olendeid on eesti folkloori eri žanrites saunaga seostatud?
- 4) Mille poolest erinevad saunaga seostatud usundilised arusaamad ja üleloomuliku olendid žanriti?
- 5) Missugused on saunaga seotud uskumusolendeid kujutavate tekstide funktsioonid?

Käesolev bakalaureusetöö jaguneb neljaks peatükiks. Esimeses peatükis annan ma üldise ülevaate sauna teema senisest uuritusest Eestis ning toon lähemalt välja uurijad, kes on oma töödes käsitlenud sauna rahvausundilises kontekstis. Teises peatükis piiritlen sauna mõistet ning sellega seonduvat tähenduslikku ruumi nii ajaloolises, sümbolises kui ka usundilises tähenduses. Kolmandas peatükis kirjeldan oma töö teoreetilist tausta ning tutvustan usundilist teavet vahendavaid folkloorižanre, käsitledes lähemalt neid, millest bakalaureusetöö empiirilises osas juttu tuleb. Neljandas peatükis vaatlen lähemalt töös kasutatavat empiirilist materjali ning analüüsin tekstidest leitavate uskumusolendite kirjeldusi.

Tahaksin siinkohal tänada kõiki, kes mind selle töö valmimise juures aidanud ning toetanud on: oma sõpru ja vanemaid, kes järjepidevalt minusse uskusid ning mu motivatsiooni üleval hoidsid, ning eesti rahvaluule ja etnoloogia osakonna töötajaid, kes olid abiks sobivate materjalide leidmisel. Kõige suurema ning kustumatuma tänuavalduse teeksin aga oma juhendajale, Ergo-Hart Västrikule minuga kannatlik olemise eest ning hindamatu panuse eest minu juhendamiseks.

1. Uurimislugu

Saun on oma olemuse poolest uurimisteema, mis kuulub nii etnoloogide kui ka folkloristide huviväljale, seetõttu toon siinkohal välja mõlema distsipliini eelnevad ning tähtsamad sauna temaatika käsitlused.

Üks varasemaid sauna teema etnograafilisi käsitlusi pärineb Helene Tõnsonilt, kes avaldas Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatus lühiülevaate pealkirjaga „Saunad Eestis” (1928). Seal kirjutab ta Eesti näitel saunahoonete paiknemisest või nende puudumisest, samuti sellest, kus on viheldud ka rehetoas, mis selle võib tinginud olla ning kui tihti ja kus inimesed pesevad-vihtlevad. Geograafilise jaotuse osas Tõnsonile toetudes ilmus viis aastat hiljem juba põhjalikum käsitlus nii sauna materiaalsest kui vaimsest tähendusest Matthias Johann Eisenilt (1933). Saunast on palju kirjutanud etnoloog Ilmar Talve, kes kaitses 1960. aastal Stockholmis doktoritöö teemal „Saun ja kuivati Põhja-Euroopas”¹, avaldas samal aastal kirjutise „Eesti saunast”² ning tegeles selle teemaga ka hiljem (nt. „Saunad ja saunahooned”³ 1970 ja „Soome rahvakultuur”⁴ 1997 [1972]). 1972. aastal avaldati trükis tänaseni kõige põhjalikum eestikeelne saunateemaline uurimus pealkirjaga „Eesti saun“ etnograaf Tamara Habichtilt (teine, täiendatud trükk ilmus 2008. aastal). Tegemist on väga ülevaatliku teosega, mis käsitleb nii saunakultuuri ajalugu, saunade ehituslikke ja materiaalseid omadusi ning ka saunakombestikku. Lisaks on Habichti allikateks senini kogutud arhiivimaterjalid ning ka tema enda koostatud küsitluskavadele (1960) saadud vastused.

Habichti uurimusele järgnes mõnetine vaheaeg selle teemaga tegelemisel ning sauna puudutati vaid möödamindes muude teemade käsitlusest (nt rahvakalendri või -meditsiini alastes kirjutistes). Saun tuli taas kultuuri-uuringute huviorbiiti alates 2000-ndatest aastatest. Kõige varasem sellest ajajärgust pärinev uurimus, mis sauna temaatikat Eestis mõneti puudutab, on Mart Kalmu kirjutatud „Saunapidu suvilas. Nõukogude eestlased Soome järgi läänt mängimas” (Kalm 2002), kuid selle artikli fookus pole saunal, vaid pigem käsitletakse möödamindes seda, mida isikliku sauna omamine Nõukogude Eestis tähistas. Huvi saunakultuuri vastu tõusis uuesti aastal 2010, kui Võru Instituut ning Tartu Ülikooli etnoloogia osakond ühendasid esimese initsiatiivil oma jõud, et uurida suitsusaunatraditsiooni ajaloolise Võrumaa territooriumil. Neid uuringuid käivitavaks faktoriks oli võrokeste aktiivi algatus esitada suitsusaun UNESCO⁵ vältimatut kaitset vajavate

1 „Bastu och torkhus i Nordeuropa”

2 „Virolainen sauna”

3 „Bastu och badstugor”

4 „Finnish Folk Culture”

5 United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization; Ühinenud Rahvaste Hariduse, Teaduse ja Kultuuri Organisatsioon

vaimse kultuuripärandi nähtuste nimistusse. Kahel suvel (2010-2011) üliõpilaste poolt etnograafilise välitööparktika aine raames läbi viidud intervjuudest ning muudest alusuuringutest lähtudes on sauna teemal kirjutatud mitmeid käsitlusi erinevate nurkade alt (vt. Tamm 2011; Nork 2012; Taal, Eichenbaum 2012; Võsu, Sooväli-Sepping 2012a, 2012b; Bardone, Tamm 2013 jm.). Lisaks on ilmunud populaarteaduslikum „Mi uma savvusann”(2012), mis kätkeb endas suitsusaunaga seotud vaimseid ja materiaalseid praktikaid Kagu-Eestis.

Enamus ülalmainitud uurimustest on kas etnograafilised ülevaated või keskenduvad saunale kui kultuuripärandile, seega pean kohaseks siinkohal välja tuua need autorid, kes on käsitlenud sauna usundilises kontekstis. Sauna usundilist tähendust on põhjalikult lahanud Eisen, kuid juba temagi on oma tekstis toetunud varasematele Oskar Looritsa töödele (nt Loorits 1927; 1932). Loorits on uurinud väga põhjalikult nii eestlaste kui ka liivlaste mütoloogiat ning rahvaluulet ja ta käsitles sauna usundilist tähendust mitmel pool „Liivi rahva usundis” (1998; 2000), väljaandes „Estnische Volksdichtung und Mythologie”⁶ (1932) ja ka monograafias „Grundzüge des Estnischen Volksglaubens” (1949-1960).⁷ Mõõdamines on saunas tegutsevaid surnute hingi maininud Uku Masing „Eesti Usundis”: kirjutades hingedeajast tugineb ta Looritsale ning toob välja, et Eestis viiakse surnute hingedele ohverdusi muuhulgas ka sauna, mida nende jaoks samuti köetakse. Omalt poolt lisab Masing võrdluse kaugema hõimurahva tseremisside rahvausundiga, kus surnutepühal (mis leiab aset ülestõusmispühade nädalal, eriti selle nädala teisipäeval) „viiakse toite sauna, sest sel päeval surnud tulevad vihtlema.” (Masing 1995, 105; 110-111) Samuti on saunaga seotud uskumustest kirjutanud Ivar Paulson „Vanas eesti rahvausus” (Paulson 1997), kuid temagi toetub saunatemaatika osas peamiselt Looritsale. Sellest lähtuvalt kavatsengi vanema põlvkonna autoritest oma töös suures mahus toetuda just Looritsale, jätmata siiski tähelapanuta ka teisi seda teemat käsitlenud folkloriste.

Lisaks Habichtile, kes sauna väga mitmekülgsest käsitledes ka selle usundilisest tähtsust vaatles, saunast ning sellega seotud kombestikust kirjutanud Siiri Nork, kes toetub oma bakalaureusetöös (Nork 2012) just ülalmainitud etnoloogiliste välitööde praktilal kogutud materjali usundilisele poolele. Tema töö eesmärgiks on vaadelda, kuidas nähti sauna talupojakultuuris püha kohana ning kuidas on see usk 19.-21. sajandi lõikes Võrumaal muutunud.

6 „Eesti rahvaluule ja mütoloogia”

7 „Eesti rahvausundi põhijooned”

2. Sauna mõiste ning tähendusruum

Väljaande „Eesti saun” 2. trüki eessõnas ütleb selle koostaja Ants Viires sauna kohta järgmist: „Saunal on juba muinasajast peale nii ehitisena kui institutsioonina olnud eestlaste ja teiste läänemeresoome rahvaste elus oluline koht. Regulaarne saunaskäik, kerisekividelt kerkinud kuum leil ja vihtlemine kuulub tänapäevani iga õige eestlase puhtusenõuete hulka.” (Viires 2008, 5) Järgnevalt toob ta välja sauna teised funktsioonid: lisaks pesemisele on saun olnud ka koht enese ja teiste tohterdamiseks, sünnitamiseks ning isegi elamiseks. Kuigi peamine sauna kohta on nende mõne reaga välja toodud, kätkeb saun kui nähtus palju rohkem nüansse. Esimeses peatükis kirjeldan sauna ning seda ümbritseva tähendusruumi, keskendudes eriti usundilise taustaga nähtustele.

2.1. Saunakultuuri ajaloost

Saunade ajalugu ulatub tagasi juba Antiik-Kreekasse, kus tunti kuuma õhu ruumist ja pesemisbasseinist koosnevaid saunu. Kreeklastelt võtsid saunad üle ka roomlased ning juba toona tunnistati, et saunas on olulisel kohal just higistamine. Roomas kujunesid saunad lausa nii tähtsaks, et seal ehitati suuri ning luksuslikke saunakomplekse, mida nimetati termideks. Sellises kompleksis leidsid lisaks saunadele ka näiteks raamatukogud, spordihallid, pargid ning ka müügikohad. Saunad hakkasid aga Rooma riigi majandusliku ja poliitilise võimu suurenedes levima ka nendest mõjutatud piirkondades Euroopas. Lisaks levis Rooma saun ka idamaadesse ning sai seal tänaseni tuntud Türgi sauna nimetuse. Rooma riigi langusega kadusid ka saunad, kuid pärast ristisõdu toodi saunakultuur uuesti Türgi kaudu Euroopasse. (Habicht 2008, 7-8)

Ka Euroopa feodaalmõisates tundi saunu juba 13.-15. sajandil, kuigi seal ei kasutatud neid enamasti hügieenilisel otstarbel, vaid hoopis joogi- ning tantsupidude korraldamiseks. Samas mainitakse Vene linnasaunu esmakordselt 17. sajandil, kuid juba 10. sajandist on teada, et saunu oli ka Vene kloostrites. Vene sauna nime all levisid 19. sajandil sellised ühissaunad ka teistes Euroopa maades ning sama aastasaja keskel elavdus uuesti ka Rooma saunade ehitamine. Vene ning Rooma saunade vahel on aga tähtis erinevus. Rooma sauna puhul peetakse oluliseks just kuuma ja väga kuiva õhku ning tähtis koht on higistamisel. Vene saunale on vastupidiselt iseloomulik, et seal on väga niiske õhk ning kulutatakse suurel hulgal vett. Õhu niiskusesisaldust suurendatakse vee rohke kerisele viskamisega, aga tuleb tõdeda, et auruga küllastunud õhus higistatakse suhteliselt vähe. (sammas, 8)

Rooma ja Vene sauna liitmisel saame kolmanda saunatüübi: soome sauna, mille omapäraks

on kuiva ning niiske õhu vaheldumine. Hästi köetud keris kiirgab ruumi kuuma ning kuiva õhku, mida lühikesteks perioodideks niisutatakse leili viskamisega. Soome saunas saab eristada kaht põhilist tegevust: higistamine-vihtlemine ning pesemine. Tähtsaim neist kahest on aga higistamine, millest tuleneb ka sauna terapeutiline mõju. Pesemise osatähtsus on hilisem. (samas, 9-10)

Tänapäeval on Eestis kõige levinum saunatüüp just soome saun, kuid see pole alati nii olnud. Veel 19. sajandi keskel olid kõik saunad eesti alal suitsusaunad – väikesed ühetoalised muldpõrandaga hooned, mida köeti sideaineta kerisahjuga ning mille seinad olid tahmased. Mõned eriti vanapärased saunad olid kas terve- või poolenisti maa sisse ehitatud ning muldkatusega – nn maasaunad. Kõige rohkem oli suitsusaunu asustustiheduse tõttu Lõuna-Eestis, kuid nad olid kasutusel ka Ida-Eestis, läänesaartel ning looderannikul. Umbes 1/3 Eestist on aga eraldi saunahooneteta ala, sest Kesk- ja Lääne-Eestis toimus pesemine-vihtlemine rehetas. 19. sajandi teisel poolel hakati saunadele ehitama eestubasid ja panema laudpõrandaid ning 20. sajandi alguses hakkas levima ka korstnaga saunade ehitamine, mis sajandi keskel sai juba valdavaks. Nii ongi valdav enamus Eesti saunadest „puhtad” soome saunad, kuid Kagu-Eesti aladel peetakse tänapäevani „õigeks” saunaks ikka ajaloolist suitsusauna. (Suitsusaunast; Suitsusaunade ajaloost Eestis)

Veel üks saunatraditsiooni pikkuse näitajatest on sõna „saun” ise, mis on samatüveline mitmetes teistes läänemeresoome keeltes (nt. liivi „*sõna*”, soome „*sauna*” või Aunuse karjala „*saunu*”). Oletatud on ka seda, et laenuallikaks võib olla algermaani sõna „*sāpna*”, mis tähendab seebikoda. (EES, 462) Veelgi laiemalt on soome-ugri rahavaste keeltes levinud aga sõna „leil” ühistüvi, mida leiab lisaks läänemeresoome keeltele ka kaugemate soomeugrilaste sõnavaras (nt. liivi „*läul*”, soome „*löyly*”, Aunuse karjala „*l’öül’ü*”, aga ka saami „*lievla*” (aur, leil; lõhn), udmurdi „*lul*” (hing; hingus; hingeõhk) või ungari „*lélek*” (hing; paha v kuri vaim)). (EES, 235)

2.2. Saunaga seostuvad käitumisnormid

Kuigi tänaseks on saun säilitanud peamiselt vaid oma pesemisega seotud funktsioonid ning on koht, kus inimene võib ennast võrdlemisi vabalt tunda, siis veel 19. sajandi lõpus polnud see kaugeltki nii argine ruum, kus võib sundimatult käituda, vaid sauna ja seal käimisega seostus palju konkreetseid käitumisnorme ja reegleid, mille rikkumine oli sügavalt taunitav.

Eesti alal on saunapäevaks olnud laupäev. Teine peamine päev, mil sauna köeti, oli neljapäev, kui sauna köeti pigem ravitsemise eesmärgil (nn nõiasaun). Veel on sauna köetud suurematel tähtpäevadel või nende eelõhtutel ning nädala sees köeti sauna veel ka siis, kui olid käsil

mustad ja higistama ajavad tööd, kui mõne pereliikme tervislik seisund seda nõudis, kui keegi saabus tagasi linnast või merereisilt või kui seal oli vaja mõnd igapäevast toimetust (näiteks liha suitsutamine) teha. (Habicht 2008, 70-71) Lisaks tuleks kindlasti mainida sauna tähtsust ka inimese eluringis, mis tihti algas saunas (saunas sünnitamisest räägin lähemalt rahvameditsiini teemalõigus) ning sinna toodi inimene ka pärast tema elupäevade lõppu viimast korda pesema, rääkimata kõigist vahepealsetest elu verstapostidest nagu pulmad ning täisikka jõudmine. Seega on saunaskäik käinud käsikäes väga mitmete tähtsate aegade ja sündmustega inimese elus, tihti ka piirsituatsioonidega, seetõttu oli vaja saunaga seostuvaid käitumisreegleid.

Kõige üldisemalt kehtivaks tavaks on see, et saunaskäik tuleb ära toimetada enne pimedat. Eriti halvaks peetakse sauna jäämist peale keskööd. (samas, 72) Teine norm, mida sauna minejad pidid järgima, oli järgmine: „Polnud sugugi ükskõik, millises tujus saunalised olid. Saunaminek pidi toimuma heas ja lahkes meeleolus. Kui taadid-eided olid päeval ka pahuksis olnud, tuli vihameestel üle saunaläve astuda rahumeeli ja saunas ei tohtinud keegi pahandustest märku anda.” (samas, 79) Lisaks oli kombeks visata soola sauna nurkadesse, koldesse, kerisele ja lavale või ka vihtlemisvette, et vältida nakkushaigusi. Ka üldlevinud maagiline arv kolm on saunas omal kohal, nimelt tuleb kolm korda kas lavale sülitada või end erinevatest kohtadest vihelda/endale vett eri kehaosadele panna, et vältida kõiksugu saunast külge hakata võivaid hädasid. (samas, 80-81)

Sauna sisenemisel oli aga kombeks teretada nii sauna, leili kui ka teisi saunasolijaid. Selliselt toimimine märgib Paulsoni sõnul sauna animatistlikku elusust: „saun on rahvauskumuses olnud teatud mõttes elav, teadev, tundev, tahtev ja toimiv olevus, kes oma kuumadelt kerisekividelt tõusva leiliga võis anda inimesele tervist ja tugevust, aga ühtlasi ka karistada neid, kes õigest „saunakorrast” ja vastavast kombestikust kinni ei pidanud, vaid seda rikkusid.” (Paulson 1997, 124) Ka Oskar Loorits viitab sauna ning leili personifikatsioonile, mis väljenduvat just fraasides, mida sauna sisenemisel öeldakse. Selle personifikatsiooni näitlikustamiseks toon välja kaks teksti: esimeses tervitatakse eraldi nii sauna kui leili, isikustamisele viitab ka sõna „saunanaisuke”, ning teise, Lõuna-Eesti piirkonnas valdav tervituse, mis kutsub Jumalat sauna, et sellega kuradite sauna tulekut ära hoida:

Tere õhtust koa, saunake,

tere, saunanaisuke,

tere, saunaleilike.

Jätka mo osa koa.

(H II 18, 540 < Valjala) (Loorits 1951, 142)

Sauna minnes öeldi:

Jumal sekka!

Vastati:

Jumal tarvis! ehk Avita Jummal!

(E 55046 (7) < Kanepi khk) (Kõiva 2011, 275)

Mõned kombid tuli täita ka peale saunatoimingute lõpetamist. Näiteks on üldlevinud uskumus, et saunalavale tuleb jätta viht ning vesi vähemalt ühesse nõusse sisse. Need on eri teadete järgi sinna jäetud kas vaeslapsele või Taevaisale, kes peale omainimesi sauna tulevad. Vett ja vihta vajasid ka üleloomulikud olendid. Lahkujatel olnud kombeks ka lävel seismajääda ning sauna viibata. Kindlasti pidi viimane lahkuja sauna ukse sulgema. (sammas, 109-110) Ka on saunaga hüvasti jäetud erinevate sõnadega, näiteks

Kui saunast tullakse, heidetakse rist ukse peale ja loetakse:

Jummal jäägu jälile, Essu astku asõmõlõ!

Mi saunast vällä, soekõnõ sanna, puhta Pühä Maarja.

(ERA II 56, 172 (26) < Setumaa) (Kõiva 2011, 279)

2.3. Vihtadest ning rituaalsest vihtlemisest

Tähtis saunakultuuri osa, mis tuli toimetada juba enne saunaminekut, oli vihtade valmistamine. Selleks peeti kõige paremaks arukase oksti, mis pidid olema noored, tervete lehtedega ja painduvad. Oksti ei tohtinud murda, vaid pidi puu küljest noaga lõikama. Kõige paremaks vihtade tegemise ajaks on peetud jaanipäeva-eelset aega, samuti peeti sobivaks eeskätt vana kuud. Nädalapäevadest olid eelistatud neljapäev ja laupäev, et tuleksid pehmemad vihad. Saarlased-hiidlased on tähtsaks pidanud ka vihtade valmistamist pehme tuulega. Mandril tegid vihtu enamasti naised, saartel aga ka mehed. Vihad pidid olema väga korralikult tehtud, sest nende lagunemine ennustas halba. Lisaks pandi viht, mida inimene vajas varajasest lapseast kuni kõrge vanaduseni, usundiliste arusaamade kohaselt surnule ka kirstu kaasa, sest arvati, et see on ese, mida võib inimesel ka pärast surma vaja minna. (Habicht 2008, 86-92)

Nagu juba eelpool mainitud, oli saun väga oluline paik inimese eluringis. Nii toimus väikese inimese esimene kokkupuude saunaga juba paari-kolmekuuselt, ent mõne tervisehäda puhul võis lapse sauna viia ka varem. Võib arvata, et laste esimesi saunatamisi tehti maagilistel eesmärkidel, näiteks kurja silma või kurjade jõudude eest kaitsmiseks, juba peale pandud nõiduse eemaldamiseks või ka lihtsalt vanemate heade soovide täide minekuks. Imikuid viidi sauna ka siis, kui nende tervis tundus korralikult ära olevat, kui nad ei maganud või ei kosunud korralikult. Eriti tähtsaks peeti aga lapse vihtlemist hammaste tulemise ajal, mis usuti valu ära võtvat ning tugevamad hambad

kasvatavat. Teine maagiline protseduur, mida väikeste lastega saunas ette võeti, oli „harjaste võtmine”. Sealjuures määrati laps kokku taignaga (mille koostis võis erineda) ning viheldi siis läbi villase või linase riide. Selle kombe tagamaaks oli uskumus, et vastsündinu keha katavad väikesed karvakesed, mis tuli sealt eemaldada, muidu tuleb lapsel hilisemas elus probleeme kopsudega või nahahaigustega. (samas, 98-102) Kõik need kombetalitused, mida võib samuti nimetada siirderiitusteks, näitavad vanemate soovi oma last kaitsta sellel uue ilmakodaniku jaoks nii kriitilisel ajal nii kurjade jõudude kui ka haiguste eest ning ühtlasi soovi talle paremat tulevikku tagada. Lapse esmakordsel vihtlemisel võidi kasutada näiteks järgmist loitsu:

Tilluke üles, suureke maha,

paha laits üles, hää laits maha!

(E 19997 (3) < Tarvastu khk) (Kõiva 2011, 281)

Veel üks põhjus vastsündinud tütarlaste sauna viimiseks oli rituaalne mehelevihtlemine, mida toimetasid tüdruku vanemad, aga see võidi usaldada ka nõia ehk targa hoolde. Selle tegevuse eesmärgiks oli tagada neiule edukas mehelesaamine, mida illustreerib hästi järgmine Kodaverest pärit vormel: „*Silmad selgess! Käed kärmess! Palged punasess! Tublile mehele! Jõukale järjele!*” (Habicht 2008, 102) See loits ilmestab hästi, milliseid omadusi vanemad lapsele soovisid ning millist tulevikku talle loodeti. Lisaks imikutele viheldi mehele ka juba täiskasvanud neiusid, kelle puhul kasutati lisaks tavalisele kasevihale ka hundi- või rebasesaba, millel arvati maagiline mõju olevat. Sabadega vihtlejaks oli nõid või tark, kes tegevuse juurde samuti loitsis, näiteks

Saa mehele, saa mehele,

vihun, vihun su mehele,

sudin rebase sabaga,

uhun hundi hännaga,

vihun mehele, mehele.

Vihun meelsale mehele.

(Habicht 2008, 103)

või

Vihake, leheke, vii mehele vipsti!

Sannake, lõunuke, saada mehele sapsti!

(Kõiva 2011, 287)

Üldiselt soovitakse sellistes loitsudes lisaks kärmelt mehele saamisele ka seda, et tütarlaps oleks austamist vääriv ning noormeestele meeldiv, lisaks ka töökas ning virk inimene, ega eviks negatiivseid omadusi. Samuti on tütarlastele meeldivaks viheldud ka poisse, seega pole tegemist soospetsiifilise kombega. Siinkohal vajab märkimist ka see, et saun on üldse olnud koht, kus eriliste

kommetega on tähistatud tütarlapse neiuikka jõudmist, millega kaasnes ka täiskasvanu riiete, muuhulgas seeliku kandmise õigus. „Tütarlaps viidi valges pikas särgis sauna. Seda tegid ta ema ja teised vanemad naised – neid pidi olema kokku seitse. Saunas tuli noorel neiu kerise otsa ronida. Kerisel seisvale tütarlapsele pani ema ümber kõriku või pallapoolle (omaaegse kokkuõmblemata vaipseeliku). Teised naised väljendasid soovi, et tütarlaps meeldiks noormeestele.” (Habicht 2008, 106) Seegi on järjekordse siirderiituse kirjeldus, mille eesmärgiks oli tõenäoliselt lisaks viljakusmaagilistele seostele ka üldine soov, et sugupõlv edasi kehtaks.

2.4. Saun ja tähtpäevakombed

Ka on saunas erilisi kombeid järgitud mõningate kalendritähtpäevade ajal. Saunas käimine on olnud tavaks näiteks suvistepüha laupäeval (ERK III, 213), jaanilaupäeval (ERK IV, 25), jõululaupäeval (ERK VII, 59) ning nääriõhtul (ERK VIII, 11-12). Need saunaskäigud täitsid puhastusriituste rolli. Nääriõhtul saunatamise kohta on põhjuseks toodud ka vana-aasta mustuse maha pesemist ning öeldud, et saunatamine peaks võimalikult vara tehtud saama, et teistest peredest järgmisel aastal töödega ette jõuda (samas, 11-12). Ka jaanilaupäeval on saunas käimine tavaks olnud, kuid tänapäeval on see jaanilaupäevakombestikust tähtsust minetamas. Üldiselt usuti eesti alal aga pigem jaanikaste erilistesse omadustesse ning saunaskäimise juurde ei kuulunud mitmekülgseid maagilisi toiminguid. (ERK IV, 25) Sauna on köetud ka hingedepäeval, aga sealjuures mitte endale, vaid külastavatele esivanemate hingedele, keda koju tulemise puhul söödeti ning saunatati. Selleks köeti saun, soojendati vesi ning valmistati ette pesemistarbed, saunaskäigule järgnes rehetuppa kaetud laua ääres söömine. Eestist kogutud teadete põhjal võib arvata ka seda, et toit pandi hingedele söömiseks sauna või asetati koos toiduga toa lähedusse ka vana viht ning seep. (ERK V, 235) Üldiselt on rituaalsete saunaskäikude ajal kombeks olnud ka sauna ustele-akendele riste joonistada, sest „Siis kuri äi saand sauna sooja minna, uktsel oli rist peal – seda ta kartis nagu tuld.” (Habicht 2008, 126)

3. Usundilist teavet vahendavad folkloorižanrid

Üleloomulikke olendeid käsitlevate tekstide analüüsimiseks on vaja kõigepealt määratleda nende tekstide žanriline kuuluvus ning omadused. Lähtun siinses ülevaates Lauri Honko žanrianalüütilisest lähenemisest ning esitan žanritevahelised sarnasused ja erinevused, samuti nende tunnusjooned kontrastiprintsiibist lähtuvalt. Lisaks selgitan lähemalt ka muid antud valdkonnaga piirnevaid ning selle töö kontekstis olulisi mõisteid.

Rahvausund on oma olemuselt sünkretistlik, selles on ühendatud mitme usundilise süsteemi komponendid. Eesti rahvausundis avaldub selline sünkretism eelkõige varasemate kristluse-eelsete uskumuste segunemises nii Euroopa keskaegse katoliiklusest kui ka hilisemalt eesti aladele levinud luterlusesest pärinenud elementidega. (Kulmar 2006, 95) Sellest lähtuvalt võib oletada, et sellisel erinevate kihistuste kombineerimisel tekib usuline maailmapilt, kus uued arusaamad ei asenda vanemaid arusaamu täielikult ning koheselt. Pigem lisanduvad uued uskumused vanale järkjärguliselt ning orgaaniliselt ja tulem on oma olemuselt omanäoline tervik. Seetõttu võin eeldada, et ka minu bakalaureusetöö kolmandas peatükis arutluse alla tulevad tekstid kajastavad mitut erinevat uskumuskihti ning neist on võimalik leida nii vanemaid uskumusi ja arusaamu, kui ka hilisemaid kristluse mõjulisi lisandusi ning muundumisi.

Rahvausundis on siduvaks elemendiks usk millessegi üleloomulikku, olgu selleks siis olendid, sündmused või nähtused. Erinevalt näiteks Antiik-Kreeka mütoloogiast, ei ole eesti rahvausundis orgaaniliselt välja kujunenud sarnast hierarhilist jumalate panteoni (kuigi seda on üritatud kunstlikult luua!), vaid kesksel kohal on hoopis erinevatesse kohtadesse lokaliseeritud vaimolendid, demoniseerunud surnud ning kristlikust pärimusest lähtuvalt on domineerivaimaks olendiks saanud kurat. Nende üleloomulike olendite kohta on Eesti Rahvaluule Arhiivi jäädvustatud hulk jutumotiive ja uskumusi, mis määravad nende tähenduse rahvausundis.

Usundilised arusaamad avalduvad folklooris erinevate žanride vahendusel. Folklooritekstide vahendatud rahvapärimus tervikuna pole homogeenne, vaid erinevad pärimusžanrid edastavad erineva väärtuse ja tähendusega sõnumeid. Nii on žanrite vahel tekkinud tööjaotus: üht tüüpi sõnumeid antakse reeglina edasi vaid teatud žanrites ning teiste kategooriate vahendusel seda tavaliselt ei tehta. (Honko 1989, 109) Seega sisaldavad erinevad rahvaluuleliigid erineval määral usundilist ainet ning uurija peab olema žanrite ning nende spetsiifikaga kursis, et tekstides kajastuvat infot ning selle väärtust õigesti hinnata. Eesti rahvausundi uurimisel on kesksel kohal usundilist infot edastavateks žanriteks muistendid, memoraadid ehk üleloomulike elamuste

kirjeldused ning uskumusteed. (Valk 1998, 15) Rahvausundit peegeldavad ka loitsud ning kombekirjeldused, vähem on otsest usundilist infot muinasjuttudes ning regilauludes, lisaks asub usundilise pärimuse piirimaadel ka fiktsioonikategooria. Kuigi kõik mainitud rahvaluuleliigid vahendavad usundilisi motiive, on nende poolt edastatav info erinevat laadi ning neid iseloomustavad oma seaduspärasused.

Kuigi leidsin arhiivist saunaga seotud usundilist materjali ka mitmest teisest žanrist, jäid sõelale kesksete kategooriatena muistendid, uskumusteed ning võrdluseks ka fiktsioonid, nimelt latehirmutised. Koos muistenditega käsitlen ka memoraate, mis vahendavad rahvausku kõige ehedamalt.

Memoraat jälgib üldjoontes tõesti aset leidnud sündmuste kulgu ning kirjeldavad kogeja üleloomuliku sisuga läbielamisi – tavaliselt on nendes narratiivides kindlalt määratletud koht ning aeg, millal loos mainitud sündmused aset leidsid, ning pea alati on lool ka isikupäraseid nüansse. Sageli vahendavad memoraadid aktuaalseid uskumusi, mis leiavad kajastamist ka kristalliseerunuma süžeege muistendites. Konkreetse elamuse üleloomulikuks tõlgendamine eeldab seda, et inimene peab seda võimalikuks ehk tunneb muuhulgas ka traditsiooni, sest tihti ei ole elamuse tõlgendus sellega samaaegne, vaid selline selgitus võib olla antud hiljem mõne muu, traditsiooniteadjama inimese poolt. Aado Lintrop on traditsiooni ja üleloomuliku kogemuse vahetõlget iseloomustanud järgmiselt: „Traditsioon mõjutab üleloomulikku kogemust mitmeti. Kõigepealt annab ta ajendi või põhjuse selle formeerumiseks. Inimene võib olla patustanud mõne ühiskondliku normi vastu, millele traditsiooniliselt peaks järgnema karistus selle normiga seotud üleloomuliku olendi poolt. Üleastunu teab seda. Ta on kuulnud ka mitmeid lugusid analoogiliste olukordade kohta. Ja olend ilmub. Või viibib keegi paigas, kus sageli vaimu näha ja kus väidetavasti on ohtlik üksi olla. Ta teab seda, on kuulnud vastavasisulisi lugusid. Ja vaim ilmub.” (Lintrop 2014, 17) Niisiis on isiklikel läbielamistel põhinev memoraat sageli mõjutatud varasema traditsiooni tundmisest.

Sauna näol on tegu piiritsooniga inimeste maailma ehk siinpoolsuse ning vaimude maailma ehk teistpoolsuse vahel. Traditsiooniliselt ongi saunahoone ehitatud taluhoovi ääre peale, olles nõnda justkui läveks kodu ning metsade ja põldude maailma vahel. (Edelsward 1993, 84) Sellest annab aimu esiteks see, et paljud teistpoolsusega seostuvad üleloomulikud olendid (vaimud, tondid, kodukäijad, kuradid) ilmutavad ennast tihti ühe kohana just saunas. Lisaks on mängib saun piiritsooni rolli ka inimese eluringis: saunas sünnitakse ja sünnitatakse, toimuvad täiskasvanuks saamise riitused, seal tohterdatakse inimesi⁸ ning sinna tuuakse surnu ka viimasele pesemisele. Ka

⁸ Tihti usuti, et erinevad haigused on näiteks maa-aluste saadetud, nn „maa-haigused”. Maa-aluste nimega viidatakse

seostub saun liminaalsete ehk piiripealsete aegadega, olles lävepakuks töö ja puhkuse, nädala ja nädalavahetuse, profaanse ja pühaliku vahel. (Edelsward 1993, 84) Seda näitlikustavad muuhulgas uskumusteed, mis räägivad näiteks hingedepäeval/-ajal küllastavatele esivanemate hingedele sauna kütmisest või sauna toidu viimisest. Sauna kui liminaalse tsooni tähtsusest annavadki aimu ka kõiksugused erinevad käitumisreeglid, millest saunalised pidid kinni pidama, et vältida teispoolsuse jõudude pahameelt ning sellega kaasnevat ebaõnne. Saunas korralikult käitumise tähtsust rõhutas veelgi komme rääkida nende normide kinnistamiseks mitmel puhul üksteisele ka muistendeid või memoraate, et käske-keelde illustreerida ning paremini kuulajate mällu kinnistada. Sellistest jutuajamistest kirjutab ka Aado Lintrop: „Huvitavad on teated, mis räägivad sellest, et liminaalsete aegade juturepertuaaris olid esiplaanil memoraadid, mis rääkisid inimeste kohtumistest nende aegade üleloomulike külalistega. Leiame neid nii eesti kui udmurdi kultuuriruumist. „*Vanasti räägiti videvikul igasugu juttusi tontidest ja kodukäijatest, untidest ja igasugu ennemuiste-juttusi.*” (ERA II 298, 155 (4) < Järva-Jaani).” (Lintrop 2014, 27)

Kui memoraadi puhul on tegemist üsna lokaalses käibes oleva žanriga, mis sisaldab iseloomulikke detaile ja peegeldab selle jutustaja omanäolist maailmavaadet, siis muistendid on palju stereotüüpsemad, kätkevad endas vähem aja- ja kohaspetsiifilisi detaile ning neis esinevad motiivid ja süžeed on traditsioonisidusamad ja omavad palju laiemat kandepinda. Muistendite puhul võib eristada rändmuistendeid ning lokaalse levikuga muistendeid. Rändmuistendisüžeede rahvusvaheline levik ning laenulisus ühest kultuurist teise ei tähenda aga seda, et neid lugusid poleks usutud või nad ei peegelda rahvausundit. Ühes muistendite sisuga on pärimusse sageli üle võetud ka usk neis lugudes esinevatesse üleloomulikesse olenditesse, või seotakse rahvusvahelised motiivid kohapealse traditsioonis juba olemas olevate dominantsete olenditega. Seega on ühe muistendite tekke võimalusena nähtud justnimelt seda, kui memoraadist kaovad kindla inimese (kogeja) ning kohaga seotud detailid, lisanduvad algse tekstis mitte esinenud motiivid või detailid, süžee on rohkem välja arendatud, kuid ilma kindlale jutustajale omaste isikupäraste joontega ning jutu levik laieneb algsest suhteliselt väikesest kuulajate ringist väljaspoole. Kuid käibeled võivad jääda ka sellised muistendid, mille ülesanne on ka lihtsalt meelt lahutada ning mille sisusse pole kunagi usutud. Selliseid muistendeid nimetakse fabulaatideks ja meelelahutuslikeks muistenditeks. Sealjuures tuleb tähele panna, et ühes piirkonnas võib sama muistendisüžee olla ainult meele lahutamiseks, samas kui teisel sellesse tõeliselt usutakse. (Honko 1989, 104-105)

Nii memoraate kui muistendeid (ja ühtlasi seda uskumust või normi, mida nendega

aga maa sees ehk mullas olevatele inimestele, surnutele – seega teispoelse ilma esindajatele ning nende esile kutsutud haiguste tõrjumisega saunas toimus ka kokkupuude sealpoolsusega.

tahetakse edasi anda) saab aga kokku võtta ka palju lühemalt, kui välja arendatud narratiiviga – nimelt uskumusteate vormis. See on lühike ning pigem lakooniline lause, millega antakse edasi mingi rahvausundiline teadmine. Uskumusteade võib ühelt poolt olla jutustamistehnika iseärasuseks: kõigepealt esitatakse uskumus lühikese teesina ning sellele järgneb seda illustreeriv lugu või esitatakse taoline tees jutu lõppu kui kokkuvõtte. Teiselt poolt võib uskumusteadete näol tegemist olla ka rahvaluulekoguja poolt loodud žanriga, näiteks kui informant räägib uurijale muistendi või memoraadi, aga viimane jõuab meelde jätta vaid loo tuuma ning märgib selle üles uskumusteatena. Uskumusteadetega sarnased on ka kombekirjeldused, mis kipuvad samuti üldistavate väidete vormi võtma ning edastavad informatsiooni kommete ning rituaalide kohta. Sealjuures tuleb märkida, et mitmetest rahvausundiliselt olulistest olenditest, kellele osutatakse mh ka rituaalset tähelepanu, ei kõnelda sageli muistendeid või memoraate (nt Tõnn, Metsik jm). Rituaalset käitumist kirjeldavad või täiendavad ka loitsud.

Kõige viimase žanrikategoriana, mis järgnevas analüüsis osas käsitlemist leiab, tutvustan lähemalt ka fiktsiooni. Fiktsiooniteooriale alusepanijaks on rootsi folklorist Carl Wilhelm von Sydow, kes pakkus selle kategooria välja 1930ndatel senised rahvaluule žanrilisi jaotusi kritiseerides. Von Sydowi käsitluse järgi on fiktsiooni puhul tegu uskumusteatega sarnaselt sõnastatud rahvapärase arusaamaga, mis põhineb väljamõeldisel, on täiel määral sekundaarne, millesse pole kunagi tõsiselt usutud ning mis ei edasta seega rahvausundilist informatsiooni. Ta kritiseerib uurijaid, kes peavad selliseid väiteid reliktideks varasematest uskumustest, ning ütleb, et sellistel väidetest pole mingit seost tõeliste rahvauskumustega. Rahvausu olendid võivad küll esineda fiktsioonides, kuid neid kujutatakse seal uskumusteadetest ning muistenditest erinevalt ning neil on pärimuses teistsugune roll. Siiski peetakse von Sydowi käsitlust kohati liigselt lihtsustatuks ja ajaloolist perspektiivi vähe arvestavaks ning mitmed uurijad kritiseerivad tema teooriat, väites, et kuigi kõigisse lastehirmutiste rollis olevatesse olenditesse ei usuta, siis ei välista see seda, et mitmetesse neist on varasemal ajal usutud ning toonased uskumused võivad olla hilisemalt taandunud ainult lastefolkloori, kaotades oma algse usundilise rolli. (Västriik 1997, 12-14) Eesti folkloristikas manifesteerub von Sydowi välja pakutud pedagoogilise fiktsiooni alakategooria kõige suuremal määral valdkonnas, mida on tähistatud sõnaga „lastehirmutised”. Selliseid fiktsioone kasutatakse sageli kasvatuslikel eesmärkidel, näiteks siis, kui põhjendatakse lapsele õiget käitumist, illustreeritakse käske ning keelde, mida tihti sanktsioneeritakse ka fiktiivsete olendite mainimisega. Näiteks kõneldakse lapsele kaevukollist, kes lapsed kaevu tõmbab, kui nad sellele liiga lähedale lähevad. Täiskasvanud sellistesse olenditesse ei usu ning ka laste jaoks kaotavad nad oma tähenduse, kui nad piisavalt vanaks saavad, et maailma ratsionaalselt analüüsida. Von Sydowi sõnul

pole kaevuolend kuidagi seotud rahvausust pärineva veehaldjaga, kellesse on ka tõelistelt usutud: kaevukoll pole kaevus mitte sellepärast, et kaevuvesi on tema element, vaid seetõttu, et kaev on lapse jaoks ohtlik paik. Nii manifesteeritakse hirmutusolendid ka muudesse ohtlikesse või laste jaoks muidu ebasoovitavatesse paikadesse (nt mets, soo, viljapõld jm). (Västriik 1997, 7-10; 16)

4. Arhiivimaterjali analüüs

Käesolevas alajaotuses vaatlen, kuidas vahendavad saunaga seotud uskumusolendeid erinevad folkloorižanrid. Piirdun kolme žanriga, mis peegeldavad saunaga seotud usundilisi arusaamu folklooris. Nendeks on muistendid, mis esindavad välja arendatud usundilisi narratiive, uskumusteated, mis esindavad uskumusi vahendavaid lühikesi kirjeldusi, ning fiktsioonikategooriasse kuuluvad lastehirmutised, millesse täiskasvanud pole uskunud ning mis väljenduvad enamasti lühikeste arhiiviteadetenä.

Peatükis on kolm alajaotust – iga kirjeldatava žanri kohta üks. Alajaotuses avaldan esmalt selle raames analüüsitavate tekstide üldandmed: kui palju tekste oli valimis, millised üleloomulikud olendid olid esindatud, millised olid kirjeldatavate olenditega seotud usundilised motiivid ja süžeed ning kuidas paigutuvad need laiemasse pärimuslikku konteksti.

4.1. Muistendid

Kõige suurema osa minu valimist, nii tekstide arvu kui ka mahu poolest, moodustavad muistendid, mis olid valimis esindatud 31 tekstiga. Kuna valdavas enamikus neist esineb üleloomuliku olendina kurat mõnes oma ilnumisvormis, siis alustangi tekstianalüüsi tekstidest, milles on keskne tegelane kurat.

Valimist leidsin 28 muistenditeksti, kus tundsin Ülo Valgu monograafia (Valk 1998) põhjal olenemata mitmetest erinevatest nimetustest ning kirjeldustest ära, et saunas kogetud üleloomuliku olendi näol on neis tekstides tegemist kuradi ning tema erinevate ilnumiskujudega. Valgu poolt välja toodud kategooriatest esineb antud valimi tekstides kurat nii antropomorfseksena, zoomorfseksena kui ka asja kujul. Nendes tekstides, kus täpsemalt ei selgu, missugune oli kuradi ilnumiskuju või kus on lisaks täpsustatud ilnumiskujule kasutatud ka paralleelseid nimetusi, esineb kurat järgnevate nimetuste all: juudas, kurat (7 korda), kuri vaim, must tont, pagan (2 korda), tont (4 korda), vana, vanahalv, vana juudas, vanakurat (10 korda), vanapagan (3 korda), vana pagan (2 korda), vana koll, vanakuri, vana tont, vanatühi, vana tühi.

Üleloomuliku objektina esineb kurat kolmes tekstis: kahes tekstis esineb ta heinakuhjana, mis on eesti rahvausundis ka üks iseloomulikumaid kuradi avaldumisvorme (Valk 1998, 172). Ta ilmutab ennast saunas käsitööd tegevatele tüdrukutele heinarao taolise kujuna, kuid ei julge sauna siseneda, kui väike poiss tüdrukutega koos on (H IV 7, 349/51 (1) < Tarvastu – Jaan Blume (1895)). Teises tekstis kuuleb mees saunast hääli ning arvab, et naised on pesemisega hilja peale jäänud, kuid kui ta hakkab väljas saunatarvetega kolistama, veereb saunast välja vanakurat heinasao kujul

(S 49246/47 (12) < Vilo v, Mitkovitsi-Sagorje k – A. Põhi). Ühes tekstis muudab algselt antropomorfsena suure mehe kujul ilmunud kurat end keraks ning pageb saunaahju ja viskab kõik kerisekivid mööda sauna laiali, peale mida kutsutakse tema teistkordse ilmumise vältimiseks papp sauna palvust pidama (S 49249/51 < Vilo v, Mitkovitsi-Sagorje k – A. Põhi). Valgu järgi on kuradi veerava kerana kujutamine samuti korduv motiiv ning toob välja, et „Ühes muistendis veereb kurat kera kujul sauna pörandal. Kui naine nimetab Jumalat, läheb kera plaksatades lõhki. (AES MT 74, 1 < Lüg)” (Valk 1998, 176)

Kurat võib ilmuda ka mitmete loomade kujul ehk zoomorfsena. Antud valimis leiab zoomorfse kuradi kolmest tekstist. Üks tekst on järgmine: „*Hiline saunaskäik. Minu imä selet. Vanasti olli ilda sannankäimine. Lännü ta ütsinda. Kell ollu ütstõist. Tullu illos kass. See kaonu ärä, sis tullu illos kikas. Sis naanu issameiet lugema. Sis ol är kaonu. Sis imä joosnu alasti mäele ja es ole päält tolle enam kunagi ilda sannan julgenu olla.*” (RKM II 209, 520/1 (19) < Põlva – E. Liiv (1966)) Selles muistendis on kindlalt ära märgitud üleloomuliku olendi kogeja, kelleks on informandi ema ning, seetõttu kuulub see isiklikku kogemust kirjeldava jutuna memoraadi žanrisse. Teine looma kuju võtnud kurat on ilmatu suur, süsimustade silmadega, suurte sarvedega sikk, kellel on nii suur habe kui saunaviht. Sellisena ilmub ta teksti järgi laupäeva õhtul juba pimedas sauna läinud mehele ning viskab oma habemega nii kangesti leili, et mees seda enam välja kannatada ei suuda ning saunast alasti välja jookseb. Hiljem kostub sauna juurest veel kanget vihtlemist ning on näha valgust, kuid pererahvas ei julge vaatama minna, mis saunas siis täpselt toimub. Jutu lõpetuseks lisab informant, et selle juhtumi tõttu ei julgeta nende juures sauna enam laupäeviti kütta, vaid ikka reedel – siis polevat vanatühjal saunas tegemist. (H II 70, 297/8 (7) < Vastseliina – Jaan Sandra < Poholova Sergo) Kolmandas analüüsitavas tekstis ilmub kurat väikese valge linnuna, kes lendab välja lõhutud kerisest, milles jutustaja sõnul elanud kerisekive laiali pilduv tont. (ERA II 22, 743/4 < Põltsamaa, Lustivere, Kabla k – L. Määr < Liisa Priks 60. a (1930)) Kuradi zoomorfsetest ilmumiskujudest on väike valge lind äärmiselt tavatu, sest valdavalt on ornitomorfset kuradit kujutatud suure musta linnuna. Teine kuradi ilming, kukk, on aga eesti folklooris tema kõige sagedasem ornitomorfne ilmumisvorm. Ka kass ning sikk on eesti rahvausus kuradi levinud vormid, sageduselt vastavalt teine ning kolmas koera järel. (Valk 1998, 143; 145; 114; 117)

Antud tekstivalimis ilmub kurat antropomorfsel kujul kaheksa korda, sealhulgas kolmel korral naisena ning viiel korral mehena. Kurat ei esine mitte alati üksikisikuna, vaid on mainitud ka kuradeid mitmekesi koos: kolm võõrast mustades mantlites meest, sarvilised poisikesed, kaks tüdrukut, kaks mustades rõivastes meest. Lisaks eelmainituile esineb kurat naisterahvana kui sauna paaba ning punaste hammastega vanaeit, mehena aga kui hall vanamees või üks suur mees. Nendes

kirjeldustes leiab mitmeid traditsiooniliselt eesti rahvausus kuradi kirjeldamisel kasutatud epiteete, nagu võõras ja vana,⁹ värvidest on märgitud punast (deemonlikkusele viitav kehaosa on ebaharilikku värvi) ning musta ja halli, mis on ka kõige levinumad kuradiga seostatavad värvid. (Valk 1998, 27)

Üldiselt on nende tekstide näol, kus kuradi ilmumiskuju pole täpsustatud, tegemist sanktsioneerivate tekstidega, kus kurat ilmub mõne saunareegli rikkujat karistama. Ühes lühikeses, ent erinäolises tekstis loeb tüdruk saunas piiblit, et mehele saada, ning ehmatab ennast sauna tulnud kuradi peale surnuks (RKM II 22, 70 (24) < Räpina, Pääsna k). Selles tekstis on ilmselt tegu piibli kasutamise (armu)maagia eesmärgil, mis oli kiriklike reeglite kohaselt lubamatu, seega ilmus sellest keelust üle astumise karistamiseks ka kurat. Teistes sarnastes tekstides on sanktsioneeritavad situatsioonid mõnevõrra levinumad, vähemalt minu valimi kontekstis: kolm võõrast mustades mantlites meest lähevad karistama kurja perenaist, kes ise laupäeva õösiti hilja saunas käinud ning kes pole ka oma teenijaid enne ööd vihtlema lasknud (RKM II 100, 18/9 (5) < Maarja-Magdaleena – G. Matto), hall vanamees valab vereks muutuva veega üle saunas leili kirudes kuradit mainiva mehe, kes hiljem sureb (E 24514/5 (22) < Võnnu – J. Rootslane), üksi viimasena kesköö paiku sauna vihtlema jäänud perenaisele ilmuvad kaks mustades rõivastes meest, kes viskavad naise parte peale, vihtlevad teda valusasti ning kütavad sauna väga kuumaks (H II 29, 57/8 (15) < Võnnu, Kurista v), laupäeva õhtul saunas vihtlev pererahvas näeb, et sauna eesruum on täis sarvilisi poisikesi (E 8°XII, 10 (17)) ning punaste hammastega vanaeide kujul laupäeva õhtul pärast päikese loojumist saunas vihelnud naisterahvale, kes hakanud vaikivat kaassaunalist kartma ning öelnud kolmel korral ristimärki tehes „Jumal Issake!”, mille peale vanaeit kadunud (EVR 34, 253 (3) < Tallinn < Tartu-Maarja).

Kahel korral ilmub kurat saunalistele aga näiliselt ilma põhjuseta. Ühe teksti kohaselt ilmub kurat sünnitusel abiks olnud sauna paaba näol äsjasünnitanud naisterahvale, kes pärast teisi lapseta sauna tuleb, ning asub naist valusalt vihtlema, mille peale viimane mainib Jumala nime ja kurat kaob. Naine ehmub ning jookseb tuppa ja pärastisel vaatamisel selgub, et saunalaval on viha asemel vikat ning seebi asemel kivi. (S 49743/4 < Vilo v, Mitkovitsi-Sagorje k – A. Põhi) Tekstist ei tule kuidagi välja, et sünnitanud naine oleks mõne saunakombestikku kuuluva käitumisnormi vastu eksinud, seega jääb selgusetuks, et mis eesmärki selline tekst võrreldes selgelt sanktsioonina ilmuvat kuradit kujutavate tekstidega kandis. Ainsa teadmisenähtuse võib kõnealune tekst anda edasi teadmist, et Jumala nime nimetamise peale kurat kaob. Teises tekstis viitab kuradi ilmumisele vaid tekstile pandud pealkiri (*Vanakurat käve külarahvaga üteh sannah*). Pole selge, kas teksti on

9 Vana ei pruukinud alati viidata olendi vanusele, vaid pigem tähistab see „mõiste täiust, kvintessentsi” (Valk 1998, 40).

pealkirjastanud informant ise või koguja, kuid tõenäoliselt võib eeldada, et jutustaja ise seda siiski ei teinud ning pealkiri on hilisem kogujapoolne lisandus või teksti tõlgendus. Üleloomulikud olendid, kes tekstis laupäeva õhtul hilja sooserval asuvast kaevust sauna jaoks vett tooma läinud tüdrukutele ennast ilmutavad, on kaks pikkade juustega tüdrukut, kes ennast kaevus pesid. Veetoojate lähenemisel kadusid pesijad aga kaevu ning tüdrukud jooksid ehmatusena sauna tagasi, rääkisid juhtunust, kuid hilisemal kontrollimisel ei leitud kaevust kedagi. (S 49248/9 < Vilo v, Mitkovitsi-Sagorje k – A. Põhi) Seega jääb arusaamatuks, kas kaevus suplevaid tütarlapsi peeti kuradi ilminguteks või mitte. Nende ilmumist võib aga olla esile kutsunud laupäevaõhtune hiline saunaskäik, kuid see ei selgita seda, miks peaks kurat ilmutama ennast hoopis kaevus või miks ta ei ürita vett toovatele tüdrukutele midagi halba teha, mis on iseloomulik norme sanktsioneerivatele tekstidele.

Eraldi käsitleksin siinkohal nelja teksti, mis kõik on pärit Kärla kihelkonnast, sealjuures vähemalt kolm neist samalt autorilt. Kaks teksti liigituvad muistenditeks ning teised kaks tekstis sisalduvast infost lähtuvalt fiktsioonideks, kuid kõigis neljas tekstis on nimetatud saunavana. Mõlemas muistenditekstis ilmub saunavana hilisel õhtutunnil. Ühes tekstis päästab saunavana „vana, lahke näoga naisterahva” kujul külmumissurmast ühe jooanud mehe, kes laupäeva hilisööl kõrtsist koju tulles lumehange suikuma jäänud, ning viib ta sauna sooja. Teises tekstis tulnud perenaine hilisõhtul karjamaalt koju ning kuulnud saunast lapse nuttu ning vihtlemise häält, läheb vaatama, kes saunas on, arvates, et tegemist on vabadiku naisega. Saunast avades näeb ta aga „laval olevat tundmata vanainimest, alasti laps põlvedel”. Äkiline tuuleil aga puhub ära saunalava valgustava küünla ning muudab kõik pimedaks. Kui perenaine saadab teenija tulega vaatama, mis saunas toimus, siis on kõik saunatarbed samas kohas, kuhu need õhtul peale perekonna saunaskäiku jäetud sai. Teksti lõppu paigutub veel ka uskumusteade, et saunavana põlgas inimeste alalist lähedust, häälitsemist ja tihedat liikumist, ega elanud seetõttu uut moodi, talu õuele köögiga kokku ehitatud saunades (viide mõlemal ERA II 40, 348 < Tallinn < Kärla – Jakob Mändmets (1927)). Nendes tekstides esineb saunavana lahke või neutraalse olendina, kes soovib inimestele kas head või lihtsalt ei soovi, et teda tülitataks. Kummaski tekstis ei mainita järgnenud sanktsioone, mis võivad osaks saada tavapärasele normirikkumisele, liiga hilja sauna minemisele. Teise loo toonist võib samas välja lugeda seda, et hoiatatakse hilisel õhtutunnil sauna minemise eest. Esimese loo kohta lisaksin niipalju, et see oli ilmselt mõeldud saunavana kuju positiivsemaks muutmiseks ning indikeerimaks, et tegemist pole mitte ainult karistajaga, vaid ka inimese käekäigu ja tervise eest vastutust tundva olendina.

Saunavana kohta on aga pikem kirjeldus antud kahes teises tekstis, mille žanrilist määratlust

on raske esitada. Üks kirjeldustest on saadud samalt kogujalt, Jakob Mändmetsalt, kes ka kaks ülalkirjeldatud muistenditeksti arhiivi saatis (viide sama). Teine pärineb samast kihelkonnast, kuid on hoopis Eiseni kogusse saadetud (E I 51 (365) < Kärla). Kuigi info ja saunavana olemus neis tekstides mõneti erineb, on neis siiski piisavalt sarnasusi, et vähemalt eeldada, et nad võivad sama koguja või informandi poolt saadetud olla. Üsna suure tõenäosusega on tegemist koguja või informandi fantaasialennuga, millele viitab saunavana kui olendi väga detailne kirjeldus. Üksikasjade lisamine ei ole muistendites uskumusolendite kirjeldamisel tavapärane, sest neid esitatakse enamasti väga skemaatiliselt ning ainult teksti mõistmise raames vajalike omadustega. Minu valimis olevates tekstides aga on saunavana kuju detailselt kirjeldatud, millest võib eeldada, et tegu pole rahvapäraste uskumuste vahendamisega, vaid ilmselt on see koguja või informandi isikupärane looming. Erinevustena kahe teksti vahel võib välja tuua, et ühes tekstis on saunavana leebe loomuga, priske ning paksude põskedega olend, keda kartma ei peaks, teises tekstis on ta aga tige olevus, kelle välimusest täpsemalt midagi ei teata ning kes olevat väga iselaadi, ega armastavat üldse tülitamist. Mõlema teksti puhul kattub see, et tegemist on naisterahvaga, kes elab saunas, mis on Saaremaale kohaselt elumajadest eemal.¹⁰ Lisaks tuuakse mõlemal juhul välja ka see, et lapsed ilma asjata sauna juurde minekut kardavad. Ühes tekstis osutatakse, et isegi täismehed ei julge öösel sauna minna, aga teises tekstis mainitakse, et Saaremaa saunades keegi ei ela, ega tahagi elada, vaid kardetakse saunavana rahu rikkumist ning kättemaksu selle eest. Tasub ka ära märkida, et mõlema muistenditeksti lõpus on teksti sisuga lõdvalt seotud uskumusteade. Esimese teksti lõpust selgub, et saunavanal on midagi ühist lastega ning ta aitab tulevast ema sünnitamisel, mis teadagi saunas toimub. Teise teksti lõpp läheb kokku ülal mainitud sauna asukoha rõhutamisega, tuues välja, et talu õue peale ehitatud saunades, mis kõõgiga ühenduses olid, saunavana ei elanud, sest ta põlgas inimeste alalist lähedust.

4.2. Uskumusteaded

Käesolevas valimis on 20 teksti. Kõige laiemalt levinud uskumusolend, keda uskumusteade kohaselt saunas näha võib, on vaim (12 korda), mille hulgas erivorme kaks: (kuri vaim (5 korda, sh. üks kord koos paralleelnimetusega tont) ning sauna puhastav vaim (1 kord koos paralleelnimetusega „sauna tont”). Veel võib uskumusteade kohaselt saunast leida kuradeid (2 korda), vanapaganat (2 korda) või vanakuradit (1 kord). Lisaks kahele ülalmainitud korrale on tonti mainitud veel ühel korral, seega kokku 3 korda. Kahel korral on mainitud ka nõida, millest ühel otseselt ning teisel juhul kaudselt, andes märku, et saunas võib nõidumisega tegu olla. Ühel korral on mainitud kodukäijat ning ühel korral on mainitud ka saunahoidjat, millele on kommentaarina

¹⁰ Seda, et saunad Saaremaal tavaliselt elumajadest eraldi asuvad, on mõlemas tekstis ka implitsiitselt väljendatud, mis veelgi annab alust eeldusele, et need sama autorlusega võivad olla.

juurde lisatud, et muud nimetust sellele olendile ei teata.

Kõige rohkem uskumusteateid on ka selles žanris mingitel tingimustel sauna minemise keelud, kus saunas esinevad üleloomulikud olendid sanktsioneerivad konkreetsetest normidest üleastumisi. Peamiselt on keelatud sauna minna peale päikeseloojangut või südaööd, aga ka üldse öösiti või ebamäärasemalt „liiga hilja”. Ühel korral on eraldi välja toodud ka vana-aasta õhtut. Mõnedes neist uskumusteadetest on öeldud, et üleloomulikud olendid tulevad sellel ajal sauna vihtlema, kuid teistes tekstides kindlat tegevust mainitud ei ole, vaid on lihtsalt öeldud, et neid sealt leida võib. „*Õhtul liig hilja ei tohi sauna vihtlema minna, eriti mitte ükski, sest õhtu hilja tulevad vaimud sauna. Kas vihtlema või mida tegema, ei tea kindlasti, aga neid on seal. Nad võivad hilja sauna minejale palju paha teha.*” (E III 16 (76) < Kambja) Veel tuuakse välja, et vaimud on saunas enamasti laupäeviti (4 korda), kui oli peamine saunapäev, ning nõiasauna just neljapäeviti kütmise traditsiooniga läheb kokku uskumusteade, mille kohaselt tol päeval pole hea saunas käia, sest siis käivad saunas nõiad, kellest mõni võiks sel juhul sauna tulla ning saunas olija ära nõiduda (E 8°12, 27 (80) < Räpina). Nõidade kohta ütleb üks uskumusteade veel, et kui sauna leil kipub vingune ehk mõru olema, siis on ilmselt tegu nõidusega, millest ei pääse muidu kui sauna teise kohta liigutades (ERA II 190, 363 (36) < Setu, Satseri v, Kundruse k). Tuuakse ka välja, mis ohtudega inimene hilja sauna minemise keelust üle astudes riskib, kõige detailsemalt nii: „*[...] Kes õhtul hilja ükski sauna läheb ehk jääb vihtlema, kurjade vaimudega kokku, kes püüavad elu võtta. Kas kiva keriselt kaela, keeva vett ehk kanget leili. Öeldakse pärast: vihtleja vingu surnud.*” (E 54619 (4)) Peale selle hoiatuse tuuakse veel ühel korral välja kanget leili (ERA II 156, 24 (35) < Torma, Avinurme v), ühel korral vee vereks muutumist (ERA II 159, 608 (185) < Lääne-Nigula, Palivere v, Allikma k, Räägu t < Martna), ühel korral kägistamist (E 55645 /6 (3) < Paistu, Tuhalaane) ning ühel korral ka lihtsalt paha tegemist (E III 16 (76) < Kambja).

Lisaks korduvatele motiividele on ka mõned sellised, mida vaid üksikul korral mainitakse: näiteks on ühel korral sedastatud, et tont ja vanapagan elavad saunas (ERA II 156, 29 (51) < Torma, Avinurme v), toodud välja, et kui saunast vihtlemishääli kuulub, ent inimesi saunas pole, siis peavad vihtlejateks vaimud olema (ERA II 55, 457/8 (128) < Ridala, Võnnu v, Üsse k), manitsetakse, et peale saunaskäiku tuleb saunalava ära pesta ning viht valmis seada, sest keskööl tulevad vaimud vihtlema (E 66332 (47) < Rõngu, Palupera) ning tuuakse vaimude tollel õhtul sauna saabumise endena välja seda, kui leili viskamisel keris laulab (tõenäoliselt siis teeb mingit tavalisest leiliviskamisest erinevat häält) (E 82807 (6) < Helme, Jõgeveste v, Rommistle t).

Huvitava uskumusteatenäiteks tooksin eraldi välja, et saunas elavat vaimu ei peetud mitte alati pahaks ning ta võis käituda ambivalentset : „*'Saunahaigused'* võivad niihästi maa, vie, kui ka

tuulehaiguste sarnased olla, sest et sauna puhastaval vaimul oma polegi kurja karistuseks anda, vaid ainult terveks tegevat leili ja puhastavat marga. On aga sauna kollil kedagi tarvis karistada, siis nõutab ta karistusi teiste käest.” (EKnS 49, 23/4 (11) < Kadrina, Palmse v) Sellest uskumustest võib järeldada, et saunavaim usuti olevat heatahtlik ravitseja, mis läheb hästi kokku levinud uskumusega sauna tervistavast mõjust.

Üldiselt on valdav enamik neist uskumusteadetest rahvapedagoogilised ning manitsevad inimesi sauna kui püha koha reeglistikust kinni pidama ning toovad välja sanktsioonid vastupidise käitumise puhul.

4.3. Fiktsioonid ehk lastehirmutised

Selle žanri analüüsiks kasutasin 17 teksti. Neis tekstides on kõige rohkem, 9 korral mainitud „saunahane”, mille paralleelterminiks on kolmes tekstis ka „jõuluhani”. Selle paralleeltermini kasutamisele toob selgituse aga hoopis neljas tekst: „*Üks vana naine, kes meil laste juures oli, see rääkis, et vanasti käinud jõululaupa õhta „saunaaned” sauna seina taga, teind: „kaaga, kaaga, kallid jõulud, kaaga, kaaga, kallid jõulud”. Need käisid sauna seina taga lapsi hirmutamaks.*” (ERA II 201, 379 (43) < Karja, Leisi v) Kõik saunahane kui hirmutusolendit kujutavad tekstid minu valimis on pärit kas Hiiu- või Saaremaalt, seega võin eeldada, et saunahane kasutamine lastehirmutusolendina kuulub peaaesjalikult just saarte jõulukombestikku. Seda eeldust kinnitab ka Habicht, kes „Eesti saunas” kirjutab, et komme oligi tuntud mõlemal saarel ning kirjeldab saunahane järgnevalt: „*Jõuluhanel oli kasukas üle, puust hanepea varrukast väljas. Ta külastas sauna siis, kui lapsed olid saunas. Tavaliselt oli jõuluhaneks mõni vanem mees. Kaenla all oli tal vitsakimp laste hirmutamiseks. ...*” (Põide) Selline sanditamise traditsioon olla aga populaarsem olnud 19.sajandi keskel ja on taandunud mõne perenaise kombeks jõululaupäeval sauna tulles hane häält teha. Jõuluhane kombestikuga on seotud ka „jõuluhane andmine”, mis kujutab endast vihtlemist, mille juurde kuuluvad ka hanehäälitusi meenutavad sõnad. Mõnel pool on see omandanud ka laste jõlueelse vitsaga karistamise tähenduse. Erinevalt jõuluhane saunas, on jõuluhane vihtlemise kombest teateid ka mandrilt. (Habicht 2008, 126) Kolme teate kohaselt elab hani saunas kogu aeg: ühes tekstis saunahaju taga (ERA II 33, 359 (21) < Pühalepa, Suuremõisa v), teises sauna kerisel (ERA II 265, 253 (74) < Reigi, Kõrgessaare v, Kõpu k) ning kolmandas sauna peal pimedas (ERA II 254, 387 (48) < Reigi, Kõrgessaare v, Kõpu k). Minu valimist tuleb välja, et saunahanega hirmutati saunas nutvaid/karjuvaid lapsi ning seda mitte ainult jõulude ajal, vaid ka muudel aegadel aastast. Nutmise sanktsioonina tuuakse kolmes tekstis välja, et saunahani viib lapsed minema (1 kord) või tuleb kallale/nuhtleb nokaga (3 korda). Lisaks väärrib eraldi välja toomist fakt, et saunahane näol oli vähemalt algselt tegemist sanditajaga, seega reaalse inimesega,

kes kostümeeritult saunahane mängis, mitte aga lihtsalt fiktiivse olendina, kes reaalses maailmas füüsiliselt kuju ei võta.

Lisaks saunahanedele leiab lastehirmutiste valimist kolmel korral viite Sauna-Jaagule/Mikule. Tema funktsioon laste korrale kutsumises on üldjoontes sama, mis saunahanel. Kahes tekstis mainitakse, et kui lapsed ei lase end saunas pesta ning nutavad, siis „[...] *Sauna-Jaak tuleb ning viib oma lapseks*” (ERA II 8, 680 < Karja, Purtsa) või „...*räägitakse, et oota, Sauna-Mikk viib sind ee.*” (ERA II 289, 156 (7) < Kihelkonna, Lümada v, Koimla k, Simmu t). Ühelt Setumaalt pärinevas tekstis öeldakse veel lakooniliselt, et „*Sauna Jaak ar süü*”. (AES, Setu) Hoolimata erinevatest nimedest, ei ole alust eeldada, et tegemist oleks kahe eraldi saunas paikneva olendiga, sest nad toimivad tekstides üksteisega sünkroonis. Sellest fenomenist kirjutab oma bakalaureusetöös ka Ergo-Hart Västriku, tuues välja, et reaalsete ja mütoloogilis-fiktiivsete lastehirmutiste vaheline piir on hajuv ning üheks selle hägususe märgiks on hirmutusolendid, kelle nime üks pool on isikunimi (nt Ahju-Ants, Kaevu-Hans, Koti-Toomas, Rehe-Liisu jt). (Västriku 1997, 22-23) Sealjuures võis isikunimeline pool hirmutise nimetusest vabalt varieeruda, ega olnud enamasti nime teise poolega kindlas sõltuvusuhtes või korrelatsioonis. Ühe äramärgimisega esineb ka nii saunahanede kui Sauna-Jaaguga sarnane hirmutusolend, „soojataat”, kes teate järgi on „must küürus taat, tangid käes” ning „kes viskab keevavett üle ja näpistab tangidega”. (ERA II 45, 61/3 (2-4) < KV Jõelähtme, Jõelähtme v ja algk) Selles olendis näen ma hübriidi saunahanede/Sauna-Jaagu ning järgmises lõigus käsitlemisele tuleva saunavana vahel. Ühe talle omistatava tegevuse, tangidega näpistamise alusel leiab paralleeli saunahanede nokkimisega. Samas tema välimuse kirjeldus (must küürus taat) ning teine usutatav tegevus (keeva vee viskamine) viitavad pigem sauna personifikatsioonile.

Kolmanda olendina, kes lastehirmutiste kategooria all on esindatud, leiab kahel korral märkimist saunavana¹¹ ja ühel korral sauna eit. Sauna eide nimeline olend esineb kasutusseoses, mida ma loeksin fiktsioonilise olendi meelelahutuslikuks muutmiseks seoses usundilise tausta taandumisega. „*'mis sana eit tegi' - niisugust küsimust kuulsin sagedasti isalt, kui keegi käis saunas midagi tegemas (ahju kütmas, pesu pesemas, kalja toomas, või talvel kartuleid vaatamas). Kui talvel hoiti saunas kartuleid ja külmade ilmade puhul pidi sauna sagedasti kütma, siis käidi igapäev kontrollimas, kas vaja kütta või mitte. Kui osutus, et pole vaja kütta, siis öeldi: 'sanaeit ütles et pidi täna nasamma aittamä' või 'sanaeit oli aho iuba ä kütnd'*” (ERA II 83, 527 (1) < Kullamaa, Luiste v < Lääne-Nigula, Palivere v, Seljaküla) Nimelt ei ole tegemist enam ka otseselt lastehirmutisega (kuigi informant viitab tekstis pigem oma nooremaealisusele sõnadega „kuulsin sagedasti isalt”),

11 Neid saunavanast rääkivaid tekste analüüsin koos teiste samast kihelkonnast pärit tekstidega muistendi alajaotuses.

vaid lihtsalt humoorikas-meelelahutusliku suusoojaks öeldud sõnakõlksuga. Arvan seda seetõttu, et küsimusel „mida sana eit tegi” ning selle vastustel, näiteks ahju kütmise vajaduse kohta talvel („sanaeit ütles, et pidi täna nasamma aittamä” või „sanaeit oli aho iuba ä kütnd”), ei ole enam mingit usundilist tagapõhja säilinud, isegi mitte rahvapedagoogilist või lapsi kasvatavat nüanssi, vaid tegemist on puhtalt uskumise äärealadel paikneva olendiga, kes küll võib olla relikv varasematest uskumustest, kuid ei ole käibel enam aktiivsetes rahvausundilistes kasutusseostes.

Ühel korral minu valimi tekstide hulgas on lapsi hirmutatud ka vanapaganaga, kes tulevat endale saunast naist kosima. (Tuntud süžee nii imemuinasjuttudest – ATU 480B – kui ka ülal käsitletud muistenditest.) „*Lastele kõneldi, et vanapagan tuli naist endale saunast kosima. Aga ma ei uskunud siis kah. Olin julge, kui midagi krõbistas, käisin vaatamas, et midagi ei olnud.*” (RKM II 392, 429 (8) < Kambja, Haaslava k – M. Kiho < A. Laane, 87. a (1985)) See tekst annab märku sellest, et kuigi teatud olendeid laste hirmutamiseks kasutati, ei pruukinud see alati tähendada seda, et lapsed neid ka usuvad.

Kokkuvõte

Saunal on eesti kultuuriruumis väga suur tähtsus, mida rõhutab ka aastasade pikkune saunas käimise traditsioon nii Eestis kui ka lähemate ning kaugemate naabrite juures. Eesti teadustraditsioonis on saun ja saunakultuur olnud nii etnoloogia (etnograafia) kui ka folkloristika uurimisobjektiks. Uurimislugu algab 20. sajandi kolmandast kümnendist, mil Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatus avaldatakse esimesed saunateemalised uurimused. Peale eesti alade okupatsiooni jätkub saunauurimine nii Eestis kui paguluses. Välismaal ilmuvad Ilmar Talve ja Oskar Looritsa tähtsad rahvakultuuri ja -usundi alased teosed, mis ka saunakultuuri ja sellega seotud uskumusringi käsitlevad. Eestis avaldab Tamara Habicht 1972. aastal senini põhjalikema eestikeelse saunateemalise monograafia, millest 2008. aastal ilmub täiendustega uustrükk. Saunakultuuri uurimise uus laine algas 2010. aastal ning kestab tänaseni.

Saunal on eesti kultuurimaastikul olnud tähtis roll, nimelt on tegemist liminaalse piiritsooniga, mis markeerib erinevaid üleminekuid ühest staatusest, ajast või eluetapist teise. Seega on sauna ümber koondunud ka väga mitmetasandiline tähendusruum ning sauna on Eestis peetud pühaks kohaks. Seetõttu on saunaga seotult sajandite jooksul välja kujunenud kindlad käitumisnormid ning kehtestatud reeglid, mis tagavad ühest küljest nii saunalise heaolu kui ka saunale kohase käitumise. Liminaalsele tsoonile omaselt on saunas mitmesugustel eesmärkidel läbi viidud ka erinevaid rituaale.

Rahvausundi kohta annavad teateid paljud folkloorižanrid. Kõige paremini annavad rahva uskumusi edasi muistendid ning vahetuid üleloomulikke kogemusi kirjeldavad memoraadid, kusjuures mõlema puhul on tegemist selliste žanritega, mille sisu enamasti usuti. Veel on tähtsateks usundilise ainese allikateks uskumusteaded. Usundilistele kujutelmadele võivad osutada ka mitmed sellised olendid, kelle kohta pole tänaseni säilinud muud infot, kui et nad esinevad fiktiivsete lastehirmutistena. Samas on lapsi hirmutatud rahvapedagoogilistel eesmärkidel ning nende endi heaolu kaitseks ka selliste olenditega, kellesse ükski täiskasvanu tõsimeeli uskunud ei ole.

Arhiivimaterjalide valim, mida töö empiirika peatükis analüüsisin, jagunes muistenditeks, uskumusteadeteks ning lastehirmutisteks. Kõigis käsitletud tekstides on mainitud saunaga seotud üleloomulikke olendeid. Kõige rohkem oli valimis muistendeid, milles esines üleloomuliku olendina peamiselt kurat oma erinevates avaldumisvormides ning mille eesmärgiks oli tuua välja erinevaid saunaga seotud käitumisreegleid ning sanktsioneerida neist üleastumisi. Arhiivis leidub muistendeid ka saunavanast, keda kirjeldatakse ambivalentse olendina, kes ühest küljest inimesi

aitab ja tervendab ning teisalt jälle pahandab, kui teda segatakse. Kas tegemist on vanapärase pärimuse või koguja/jutustaja isikupärase fantaasiaga peab välja selgitama edasine uurimistöö. Ühel korral on saunavaimu mainitud ka uskumusteadetes, kuid peamiselt käsitlevad needki saunaga seotult kas kuradit või üldisemalt tonte ning kurje vaime, tuues välja saunareeglite rikkumisega kaasnevad ohud. Lastehirmutistest oli saunaga seoses kõige rohkem tekste saunahanest, kes oli tuntud peamiselt saartel, kellega hirmutati lapsi siis, kui nad saunas nutsid, karjusid või ei lasknud ennast korralikult pesta. Veel on mainitud Sauna-Jaaku ja Sauna-Mikku ning soojataati, kel oli üldjoontes sama roll mis saunahanel. Samuti räägiti lastele sauna kaitsevaimu rollis olevast sauna eidest, kellega neid küll ei hirmutatud.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et sauna tähtsus eesti usundilises folklooris on tuntav ning seda peegeldavad ka vastavateemalised arhiivitekstid, kus on kirjeldatud erinevaid üleloomulikke olendeid. Valdaval enamikul juhtudest on nende tekstide näol tegemist saunas käitumise kombeid kinnistavate ning nende üleastumisest tingitud sanktsioone näitlikustavate narratiividega, kus peamiseks tegelaseks on kurat, kuid mainitud on ka ilmselt vanemasse usundikihti kuuluvaid olendeid. Bakalaureusetöö lühiduse tõttu jäi kindlasti läbi kirjutamata mitmeid aspekte, mida saunaga seotud uskumusolendite kohta saaks veel käsitleda. Samuti leidsin veel palju huvitavaid ning temaatilisi materjale, mis kahjuks antud töös lähemat kajastamist ei leia. Seetõttu olen veendunud, et selle teemaga on kindlasti võimalik edasi tegeleda, näiteks võrreldes eesti pärimuses tuntud saunadega seotud üleloomulikke olendeid soome või liivi traditsioonis esinevatega, käsitleda laiendatult sauna kui liminaalse tsooni, rituaalse ning püha koha tähendust jpm.

Summary

"The representation of supranatural beings in the sauna in different folklore genres"

The sauna has a very important role in the Estonian culture which manifests itself in the hundreds of years of sauna going traditions. In Estonia the sauna and the sauna culture in general have been studied by both ethnologists and folklorists. The first studies about the sauna culture were published in the 1930s. Important works on folk culture and vernacular beliefs also including the topic of sauna culture were published abroad by Ilmar Talve and Oskar Loorits. In 1972 in Estonia, Tamara Habicht publishes the most conclusive monograph on the topic of sauna to date. A new wave of sauna culture research began on 2010 and lasts to this day.

The sauna has a very important role in the Estonian culture. It is a liminal borderzone, which marks different transitions from one status, time or phase of life to another. As such, the sauna has a very complex field of meaning and has been considered as a holy place in the Estonian tradition. Because of that certain rules of conduct in the sauna have been developed that will assure the well-being of both the people going to the sauna and the sauna itself. Because its status as a liminal zone, different rituals have also been conducted in the sauna.

Many folklore genres give us information about vernacular beliefs. The best genres to gather information from are legends and memorates, that describe supranatural experiences, both of which have generally been believed in. Also important sources of information about vernacular beliefs are folk belief notices. I divided the selection of archive materials chosen for this paper into three categories: legends, folk belief notices and fictions. All the texts included a mention of a supranatural being. In my selection of texts the legend genre is the most numerous and the supranatural being mostly mentioned was the devil, whose purpose was to sanction the breaking of the aforementioned behavioral norms in the sauna. Also found in the legends was a supranatural being called the sauna spirit who is described as ambivalent: being both able to heal and help sauna-goers or punish them when his peace is disturbed. In general, most of the texts perpetuate the behavioral rules in the sauna and illustrate the sanctions that are applied when these rules are broken. The children who cried in the sauna were frightened with a being called the sauna goose.

In conclusion it can be said that the sauna has a very important role in the folk beliefs of Estonia and it is confirmed by thematical archive texts mentioning different supranatural beings in the sauna. In most cases these texts are meant to perpetuate the behavioral rules of the sauna. The supranatural being most mentioned in my selection of texts is the devil but there are also mentions of beings who may belong in an older layer of pre-Christian beliefs.

Kasutatud kirjandus

Bardone, Ester; Epp Tamm 2013. Suitsusaunapärandi loomisest Võrumaal. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat 56*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 95-129.

Edelsward, Lisa Marlene 1991. *Sauna as Symbol: Society and Culture in Finland. American university studies*, Series XI, Volume 53. New York, et al.: Peter Lang Publishing.

EES = Eesti etümoloogia sõnaraamat 2012. Toim. I. Metsmägi, M. Sedrik, S.-E. Soosaar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

ERK = Eesti rahvakalender II-VIII 1981-1999. Koost. M. Hiemäe. Tallinn: Eesti Raamat.

Eisen, Matthias Johann 1933. Saun ja vihtlemine. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat 8*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 28–70.

Habicht, Tamara 2008 [1972]. *Eesti saun*. Tallinn: Ilo.

Honko, Lauri 1989 [1964]. Memorates and the Study of Folk Belief. – Reimund Kvideland, Henning K. Sehmsdorf (Eds.), *Nordic Folklore*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Järv, Risto; Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan (koost) 2009. *Eesti muinasjutud I: Imemuinasjutud. Monumenta Estoniae Antiquae V*. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Kalm, Mart 2002. Saunapidu suvilas. Nõukogude eestlased Soome järgi läant mängimas. – Virve Sarapik, Maie Kalda, Rein Veidemann (koost ja toim). *Kohandumise märgid. Collegium litterarum 16*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 161-177.

Kulmar, Tarmo 2006. *Üldine usundilugu: religiooniteaduse põhimõisted. Maailmausundid. Seletussõnastik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kõiva, Mare 2011. *Eesti Loitsud*. Tallinn: Pegasus.

Lintrop, Aado 2014. *Loomisaja lood. Uurimusi ja tõlkeid Põhja-Euraasia rahvaste usundist*. – Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Loorits, Oskar 1932. *Estnische Volksglauben und Mythologie*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.

Loorits, Oskar 1949-1960. *Grundzüge des Estnischen Volksglaubens I-III*. Uppsala: Lundequistska Bokhandeln.

- Loorits, Oskar 1998 [1927].** *Liivi rahva usund I-III*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Loorits, Oskar 2000.** *Liivi rahva usund IV-V*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Masing, Uku 1995.** *Eesti usund*. Tartu: Ilmamaa.
- Nork, Siiri 2012.** Saun kui püha koht ja sellega seotud kombestik: Võrumaalt kogutud arhiivi- ja välitöömaterjalide näitel. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, kultuuriteaduste ja kunstide instituut, etnoloogia osakond. Tartu.
- Paulson, Ivar 1997 [1966].** *Vanem eesti rahvausk*. Tartu: Ilmamaa.
- Suitsusaunade ajaloost Eestis – Savvusann,**
<http://www.savvusann.ee/index.php/et/suitsusaunast/ajalugu/17-suitsusaunade-ajaloost-estis>,
 vaadatud viimati 22.05.2016.
- Suitsusaunast – Savvusann,** <http://www.savvusann.ee/index.php/et/suitsusaunast/1-suitsusaunast>,
 vaadatud viimati 22.05.2016.
- Taal, Kati; Külli Eichenbaum [2012].** Saunatraditsioon vanal Võrumaal. – Rahvakultuuri Keskus. Eesti vaimse kultuuripärandi nimistu. <http://www.rahvakultuur.ee>, viimati külastatud 22.05.2016.
- Talve, Ilmar 1997 [1972].** Finnish Folk Culture. Helsinki: SKS.
- Tamm, Epp 2011.** Suitsusauna teadvustamine vaimse kultuuripärandina Võru valla elanike seas. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, kultuuriteaduste ja kunstide instituut, etnoloogia osakond. Tartu.
- Tõnson, Helene 1928.** Saunad Eestis. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat 4*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 14-18.
- Valk, Ülo 2015.** Kui muistendist saab fiktsioon. – *Keel ja kirjandus* 8-9. Tallinn: SA Kultuurileht, 541-555.
- Viires, Ants 2008.** *Eesti saun*, eessõna. Tallinn: Ilo.
- Võsu, Ester; Helen Sooväli-Sepping 2012a.** Savvusann ku turistõmeelütüs. – Margna, Epp (koost). *Mi uma savvusann*. Võro: Võro Selts VKKF, 96-99.
- Võsu, Ester; Helen Sooväli-Sepping 2012b.** Smoking Out Local Traditions? Identity and Heritage Production in South East Estonian Rural Tourism Enterprises. – *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 51: 77-108.

Västri, Ergo-Hart 1997. Eesti lastehirmutised ja C. W. von Sydowi fiktsiooniteooria.
Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. Tartu.

Käsikirjaliste kogude lühendid

AES – Akadeemilise Emakeele Seltsi kogu

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

EKS (= EKNS, Eesti Kirjanduse Seltsi rahvaluulekogu)

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu

E, StK (= EVR, M. J. Eiseni stipendiaatide rahvaluulekogu)

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

RKM – Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu

S – Piirimaade Seltsi kogu/Samuel Sommeri setu vanavarakogu

Muud töös kasutatavad lühendid

Aa – Antti Aarne esialgne muinasjuttude klassifikatsioonisüsteem

ATU – Aarne–Thompson–Utheri muinasjuttude klassifikatsioonisüsteem

Litsents

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina _____ TRIIN SEPP _____

(*autori nimi*)

(isikukood: _____ 49303010018 _____)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
Saunaga seotud uskumusolendid ja nende kujutamine eri folkloorižanrides,

(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja on _____ Ergo-Hart Västriik _____,

(*juhendaja nimi*)

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus _____ 23.05.2016 _____ (*kuupäev*)

(*allkiri*)